

A kései judeo-arab nyelv Észak-Afrikában

Tolnai Ágnes

Zsidóság Észak-Afrikában

A zsidóság betelepülése Észak-Afrikába több hullámban zajlott: a római korban a második Templom lerombolása után (eltekintve attól, hogy egyes helyeken már korábban kialakultak szórványos zsidó telepek, pl. Elephantinében), majd a 7. században, az iszlám hódításával azonos uralom alá került birodalom területén belül nagyobb közösségek is kialakultak. Ebben az időszakban a helyi berber nyelvek mellett az arab lett a közigazgatás, majd a népesség uralkodó nyelve, így a kezdetét vette a zsidóság és az arab nyelv több évszázados együttélése. Az iszlám előtti korban az Arábiai-félszigeten ilyen együttélésre már volt példa, hiszen bizonyítékok vannak zsidó törzsek jelenlétére a területen, de judeo-arab nyelvi emlékek ebből az időszakból nem maradtak fenn, kortárs források pedig inkább arra utalnak, hogy az itt élő zsidóság feltehetően a környező népek által használt arab nyelvet beszélte (az arámi mellett).

Az Észak-Afrikában letelepedett zsidóság tehát az iszlám hódításától folyamatos kontaktusban volt az arab nyelvvel, magával hozott nyelve (elsősorban arámi) ennek során gazdagodott, illetve részben le is cserélődött az arabra. A zsidó lakosság összetételét a 15. századi spanyol-portugál (ladino) nyelvet beszélő, az üldöztetések elől menekülő szefárd zsidók is gazdagították, majd nagyjából a 17. századtól Itáliából is települtek szefárd zsidók a tengerparti nagyvárosokba, melynek révén – valamint az intenzív kereskedelmi kapcsolatoknak köszönhetően – a zsidó lakosság egy részének a nyelve az olasz lett.

A judeo-arab és az arab nyelv

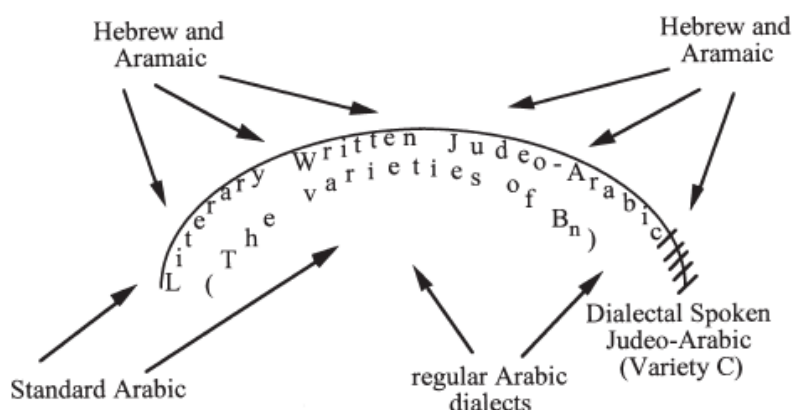
Ismert, hogy az arab nyelvre jellemző a diglosszia, azaz olyan nyelvváltozatok jelenléte, melyeknek társadalmi megítélése és használati köre egyértelműen eltér. Valójában nem csak két nyelvváltozat van jelen, a helyzet ennél árnyaltabb: a modern korban a Modern Standard Arab (MSA) a legnagyobb presztízsű, irodalmi nyelvként funkcionáló változat, az egyiptomi arab (EA), azaz a kairói népnyelv a népnyelvi változatok közül a legmagasabb presztízsű, valamint elmondható, hogy adott országon belül is léteznek különféle változatok, amelyek közül a főváros vagy a nagyobb vidéki városok nyelvjárásai bírnak nagyobb tekintéllyel a kisebb falvak nyelvjárásainál.

Felmerül a kérdés, hogy az arab nyelvterületen élő zsidóság nyelvhasználata hogy illeszthető be az arab nyelvváltozatok, illetve a zsidóság nyelvei közé. Joshua Blau a judeo-arab (továbbiakban JA) nyelvet elsőként a „közép-arab” (Middle Arabic, továbbiakban MA) részeként tárgyalta, mely MA az írott arab középkori, a klasszikus arabtól eltérő, kvázi irodalmi változata, mely tartalmaz népnyelvi elemeket és standardizált „hibás elemeket is”, melyek az irodalmi arab szabályainak téves alkalmazásából, vagy éppen túlkorrigálásából adódnak. A Blau által tanulmányozott és tárgyalt művek a 9–15. század közötti időszakban keletkeztek, a későbbi művek vizsgálata csak napjainkban kezd fókuszba kerülni.

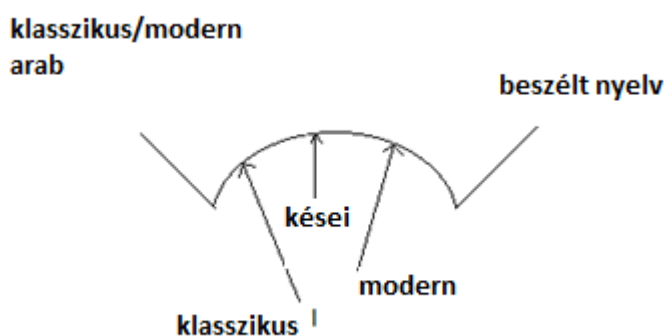
A 20. század előtti időszakra vonatkozóan nem rendelkezünk számottevő mennyiségű (muszlim) arab népnyelvű írott anyaggal, valamint a beszélt nyelv leírása is csak későn, a 20. század elején indult meg. Ilyen körülmények között a judeo-arab írott források arab népnyelvi elemeinek vizsgálata nagy jelentőséggel bír az arab nyelvi kutatásokban.

Azt a problémát, hogy a judeo-arabot nyelvként vagy nyelvváltozatként kell-e definiálni, illetve hogy az arab nyelvvel való kapcsolatát hogy határozhatjuk meg, megkerülhetjük, ha a JA-ra zsidó nyelvként tekintünk, Sarah Bunin Benor¹ elméletét alkalmazva. Eszerint a zsidó nyelv speciálisan zsidó tartalmak közvetítésére alkalmas nyelv, jelentős alkotórésze héber és arámi eredetű, ugyanakkor a zsidó nyelvet beszélő rendelkezésére áll egy zsidó és (legalább) egy általános nyelvi repertoár, melyből változó arányban választ a közlés körülményeinek megfelelően. Ennek alapján állíthatjuk, hogy a judeo-arab nyelv olyan zsidó nyelv, amely változó mennyiségben tartalmaz arab, héber és arámi, valamint egyéb nyelvekből (zsidó és nem zsidó nyelvekből) származó elemeket (fonológia, lexika, szintaktika szintjén).

Benjamin H. Hary meghatározása alapján a judeo-arabra jellemző nyelvi helyzet a „continuuglossia” fogalmával jellemezhető és a következőképpen ábrázolható:²

Az elmélet alkalmazható a különböző időszakokban keletkezett judeo-arab irodalom vizsgálatának esetében is: a klasszikus, kései és modern korszakokban született művekre jellemző különbségeket a két végpont (a standard arab és a beszélt nyelv) készletéből választott elemek aránya adja. Ezek az állapotok a következő sematikus ábrával mutathatók be:

¹ Benor, Sarah Bunin, „Towards a New Understanding of Jewish Language in the Twenty-First Century”, in: *Religion Compass* 2/6 (2008), pp. 1062–1080.

² Hary Benjamin H., „Judeo-Arabic: a diachronic reexamination”, in: *International Journal of the Sociology of Language*, 163 (2003), pp. 61–75.

Látható, hogy a kései (15–19. század) és a modern (19–20. század) időszak fő jellemzője, hogy kevesebb klasszikus (irodalmi) arab elemet és több dialektális elemet tartalmaz a középkori/klasszikus állapothoz képest. Ezzel együtt változik az íráskép is – a héber karakterek inkább tükrözik a fonémákat, minthogy a klasszikus arab helyesírási szabályokhoz ragaszkodjanak. Ennek a változásnak okai lehetnek a történelmi változások, a zsidóság státuszának változása és a muszlimokkal való kapcsolattartás lehetőségének csökkenése, ezáltal az irodalmi arab ismeretének csökkenése. Ugyanakkor Észak-Afrikában a 19. században egyfajta nemzeti irányzat is kialakult, melyben a széles tömegeket elérő anyanyelv (azaz a judeo-arab) életben tartása a gyökerekhez való ragaszkodást jelentette, ellensúlyozni próbálva a zsidó cionista és az arab nemzeti mozgalmakat.

Ezen a területen a 18. századra ugyanakkor a héber nyelvismeret is erősen hanyatlott, amit a *Genizában* talált iratok is bizonyítanak,³ így a leggyakrabban használt zsidó nyelvvé a judeo-arab vált, ami megmagyarázza a JA irodalmi művek tömeges megjelenését. A *haszkala* (az európai zsidó felvilágosodási mozgalom) hatása a területen a héber nyelv és az európai nyelvek erősödését is magával hozta ugyan, de ezek terjedése a szűkebb értelmiségi rétegekre korlátozódott, és széles tömegek elérése JA nyelven volt lehetséges. Öngerjesztő folyamatként pedig a nyugati művek és a rabbik által kontrollálhatatlan mennyiségben megjelenő szekuláris irodalom mellett – azt ellensúlyozandó – a tradicionális művek is egyre nagyobb mennyiségben jelentek meg.

Blau MA-ra vonatkozó definíciója nyomán vizsgálhatjuk, létezhetett-e Észak-Afrikában a kései judeo-arabnak irodalmi változata, valamint megkísérelhetjük feltérképezni a nyelvet alkotó rétegeket. Az arab népnyelvi összetevőket kiemelve, azokat összevethetjük a helyi muszlim arab nyelvjárásokról létező ismereteinkkel.

Véleményem szerint irodalmi judeo-arab nyelv létezése csak abban az értelemben feltételezhető, amennyiben a szerző a feltételezett közönség és a közölni kívánt tartalom függvényében saját nyelvi készletéből közérthetősége érdekében megfelelően választ. Ez alapján várható, hogy egy helyi körben, kis példányszámban terjesztett napilap nyelvezetében több lokális dialektális elemet találhatunk, mint egy olyan népszerű irodalmi mű esetén, melyet több országban kívánnak eladni.

Az elképzelés igazolása, illetve cáfolata érdekében nagyobb mennyiségű, Észak-Afrikában (elsősorban Tunézia, Algéria) terjesztett judeo-arab nyelvű irodalmi mű és periodika elemzése szükséges, figyelembe véve keletkezésük és kiadásuk helyét, valamint témájukat (így a szerző által megcélzott közönséget). Doktori kutatásom során ezt az elemzést kívánom elvégezni.

³ Tobi, Yosef – Tobi, Tsivia, *Judeo-Arabic Literature in Tunisia, 1850-1950*, Detroit: Wayne State University Press, 2014, p. 10.